

Značaj rimskog prava u razvoju pravne kulture u Crnoj Gori

Ideja i cilj ovog rada proističu iz činjenice da crnogorsko društvo, kao i brojna druga, u procesu harmonizacije prava sa pravom u Evropskoj uniji i usvajanju evropskog obrasca kulturnog ujedinjenja (koje danas uvijek ima novčani ekvivalent) gubi neka od najznačajnijih obilježja iz sopstvene pravne kulture. Crnogorska pravna kultura proizvod je reakcije društva na istorijske prilike u kojima se nalazilo, a koje je pojam slobode veoma često gledalo kao nedodirljivu kategoriju. Proučavajući istoriju i razvoj regulisanja društvenih odnosa, uglavnom putem običajnog prava, na prostoru današnje Crne Gore od rimskog doba do danas možemo uočiti brojne šablone koji se iz epohe u epohu ponavljaju i na osnovu kojih možemo izvući pouke za budućnost. Suština pozitivnog postupanja pravnih subjekata u pravnim odnosima se u rimskom pravu iskazivala kroz brojne principe koji su u svojoj evoluciji dosegli nivo opštih pravnih načela i svojevrsnih *vrijednosti* prava. Na tim temeljima izgrađena je evropska civilizacija, a savremena Evropa je sve dalje od svog izvora — od same sebe. Rimski uticaj na pravnu kulturu Crne Gore može se solidno otkrivati iz sadržaja srednjovjekovnih statuta primorskih gradova, koji, opet, jesu svjedok uspješnog preplitanja „uticaja sa strane”, odnosno uticaja stranog prava, sa postojećim i duboko ukorijenjenim sistemom običajnog regulisanja društvenih odnosa. Mnogi običaji u Crnoj Gori kojima je trajnost pisanim putem obezbijedio Valtazar Bogišić svjedok su trajnosti specifičnog regulisanja koje svoje mjesto ipak nalaze u evropskim okvirima, odnosno, imaju svoj izvor u rimskoj tradiciji. Na temelju pravnih obrazaca koji su se nekad odnosili na cjelinu, crnogorsko društvo novog doba trebalo bi rješavati političke i pravne dileme koje je iz godine u godinu sve više muče. Politička kultura ne može biti osnov za trajno kulturno jedinstvo, ali pravna kultura Crne Gore je, kao što ćemo vidjeti, sasvim sigurno svjedok tog jedinstva.

Ključne riječi: rimsko pravo, Valtazar Bogišić, Crna Gora, pravna kultura, običaji

Uvod

Savremena evropska civilizacija stoji na tri veoma dotrajala stuba: a) na grčkom *logosu*, zatim, b) na koncepciji opšteg morala protumačenim od strane zapadne Crkve, i na kraju, c) na tehnici rimskog prava koja je omogućila formiranje dominantnog pravnog sistema koji ima karakter trajnosti.

* Asistent na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica; *e-mail*: emil.mujevic@udg.edu.me.

U ovom radu bavićemo se specifičnim istorijskim okolnostima u kojima se nalazila država Crna Gora u svojoj dugotrajnoj istoriji u kontekstu usvajanja pravnih obrazaca koji se vezuju za rimsku državu, ali i za obnovljeno *ius commune* srednjeg vijeka. U nauci su se postavljala, postavljaju se i sve više će se postavljati pitanja na čemu se zasniva „jedinstvo” evropskih država. Da li osnov evropskog povezivanja treba tražiti samo u pravnim normama rimskog prava, ili u „duhu” njihove primjene i opšte svrhe? S tim u vezi, mi postavljamo pitanje da li osnov crnogorske pravne kulture treba tražiti u pravnim normama rimskog prava, ili u posebnom i dugotrajnom postupku prilagođavanja stranog pravnog obrasca sa domaćim? Ilirsko ime nije bilo ugašeno onda kada je Rim pokorio kraljevstvo Ilira, a ni za sve vrijeme trajanja rimske imperije. Riječju, da li Crna Gora zaista želi da se pravno, političko i ukupno kulturno jedinstvo viševjekovnog karaktera potpuno izgubi u procesu pristupanja Evropskoj uniji?

Prostor Crne Gore je od rimskog vremena do nedavno bio poprište ratnih sukoba. Teško je u njenoj istoriji naći period pune slobode duži od polovine jednog vijeka.¹ S tim u vezi, proučavajući crnogorsku istoriju iz današnje perspektive i tražeći njene početke, trebalo bi spremno prihvatiti tezu da crnogorsku političku, ali i pravnu kulturu u kontinuitetu karakteriše visok stepen prilagođavanja stranim obrascima ponašanja. Geografski položaj Crne Gore i istorijske okolnosti najviše su odredili njenu takvu političku sudbinu.

Međutim, dok nam politička istorija Crne Gore govori o neslobodnom društvu koje, zbog čega je to društvo posebno specifično, nije dozvoljavalo da politička potčinjenost okupatoru bude trajnija, dotle nam pravna istorija Crne Gore, koja se najbolje iskazuje kroz sistem običaja i običajnog prava, nudi odgovore koji mogu razriješiti brojne svakodnevne političke dileme. Pravo bi u slučaju Crne Gore trebalo da posluži učvršćivanju političkog jedinstva, jer se kroz viševjekovno kulturno cijepanje južnoslovenskih naroda o njemu izgubila svijest. Na ruševinama stare i duboko ukorijenjene istorije našeg prostora, uvijek je po povlačenju neke od okupatorskih sila ostajalo podijeljeno društvo, koje je prije okupacije bilo jedinstveno. To je sudbina većine država kojima duže upravlja strani element: javiće se među cjelinom mnogi njeni djelovi. Upravo je povezivanje takvih djelova, koji će u ovom radu biti prikazani na osnovu običajnog prava, dužnost naših novih generacija.

¹ O političkoj istoriji Crne Gore i njene okoline: *Istorija Crne Gore*, knj. 1 tom 1, Titograd, 1970. Uporedi: Konstantin Jireček, *Istorija Srba 1 (politička)*, Naučna knjiga, Beograd, 1952; Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, knj. 1-4*, Matica hrvatska, Zagreb, 1982; Nikola Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku (prema Barskom rodoslovu)*, *Glasnik Skopskog naučnog društva, XV-9*, Skoplje, 1935, str. 1-28; Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1916, i dr.

1. Počeci rimske kulture na prostoru Crne Gore

O prisutnosti rimskog prava na prostoru današnje Crne Gore možemo govoriti još od vremena kada su ilirska plemena definitivno potpala pod rimsku vlast. To je period duži od 2000 godina, a vezuje se za ilirsko-rimske ratove, odnosno, za posljednji u nizu takvih koji se naziva Batonovim ustankom, a koji se dogodio početkom nove ere.² Rimljani su uspjeli da Ilirima nametnu svoju vlast i upravu, a na političkom planu su dodatno djelovali osnivanjem posebne provincije — Dalmacije, koja od 11. g. p. n. e. postaje carska provincija. To je nosilo sa sobom potpuno novu upravnu podjelu: na čelu provincije nalazi se „*legatus Augusti pro praetore*”, koji je u svojim rukama držao cjelokupnu vojnu i civilnu vlast.³

Posebno je značajno što su Rimljani poštovali staro plemensko uređenje novopokorenog prostora. To se ogleda prije svega u osnivanju tri veće sudsko-administrativne oblasti uprave, takozvanih konventata (*conventus*), čija su se sjedišta nalazila u Skradinu (*Scardona*), Solinu (*Salona*) — koji je bio administrativni centar provincije Dalmacije, i na kraju u Naroni oko Neretve. Ovom posljednjem konventu pripadala su i sva plemena sa teritorije današnje Crne Gore⁴, od kojih istoriografija posebno ističe Dokleate, Ardijeje, Labeate, i manjim dijelom Autarijate i Piruste.

Pored toga, kao pomoćna jedinica rimske administracije u Dalmaciji postojala su dva savjeta (*concilium*), od kojih je jedan u Skardoni obuhvatio plemena drugog i trećeg konventa, a prema tome i ona koja su se nalazila u Naronskom konventu i na teritoriji današnje Crne Gore. U ovim konventima imala je svaka župa po jednog svog predstavnika, a iz redova ovih poslanika birao se predsjednik na godinu dana (*sacerdos provinciae/sacerdos ad aram Augusti*). Savjet je imao pravo da odlučuje po žalbama i molbama na odluke državne uprave.⁵

S obzirom na ograničenost u obimu ovog rada, nećemo se dalje baviti uspostavljanjem prvih rimskih političkih institucija na prostoru današnje Crne Gore, ali je činjenica da je Rim poštovao plemensko uređenje osvojenih Ilira, sa održavanjem plemenskog starješine i plemenskog savjeta, i da su se starali da granice pojedinih plemenskih teritorija budu bezuslovno sačuvane.⁶ O ovome svjedoči i čuveni natpis u Banjanima na kome se pominje Gaj, sin Epikadov, prvak župe Dokleata (*Caius Epicadi filius, princeps civitatis Docleatium*). Ilirsko pleme Dokleati sačuvalo je, kao što možemo vidjeti, prilično liberalnom politikom Rima, svoje staro plemensko uređenje i svoje plemensko ime. Međutim, dok je Rim u tom dijelu koji se tiče očuvanja

² O tome vidi: *Istorija Crne Gore, op. cit.*, str. 107–111; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Matica crnogorska, Podgorica, 2023, str. 39–45.

³ *Ibid, op. cit.*, str. 144.

⁴ Vidi: Radoslav Katičić, *Illyricum Mythologicum*, Zagreb, 1995.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid*, 148.

starih plemenskih tradicija postupao ispravno iz današnje perspektive, ipak se ne smije zaboraviti činjenica da se pokorena plemena, čiji su gradovi i naselja bili razrušeni u dugotrajnim ratovima sa Rimom, nijesu uspjela „odbraniti” od romanizacije koja obuhvata i osnovne kulturne obrasce jedne zajednice, a koja je trajala puna četiri vijeka.

Intenzitet romanizacije Ilira u kontinentalnoj Crnoj Gori (u današnjim granicama) nije bio ni približno kao u njenom primorskom dijelu. Ubrzanu romanizaciju u priobalju možemo posebno vezati za činjenicu da je Rim sve novoosvojene oblasti, što se odnosi i na provinciju Dalmaciju, proglašavao državnom zemljom (*ager publicus*) i da je ta zemlja u početku (za vrijeme Republike) davana na upravljanje istaknutim vojnim i političkim ličnostima (bivšim konzulima i propretorima).⁷ Pored toga, ustanove provincijske i peregrinske svojine u Rimu omogućavale su strancima, tako i rimskim građanima, da budu još u počecima nove ere sopstvenici prava svojine. Naime, uporedo s teritorijalnim širenjem rimske države i formiranjem provincija kao jedinica državne uprave van Italije oblikuje se tzv. provincijska svojina na zemljištima u provincijama. Formalno, država je bila nosilac prava svojine na provincijskim zemljištima, ali ona lica kojima je rimska država ustupila takvo zemljište na upotrebu i korišćenje, uz obavezu plaćanja određenih fiskalnih davanja (*stipendium, tributum*), sticala bi na takvim zemljištima pravnu vlast koja se prenosila i na nasljednike i bila zaštićena akcijama *in rem* analognim svojinskoj tužbi (*rei vindicatio*).⁸ Ova vrsta pravne vlasti bila je jednakog sadržaja kao osnovni tip rimske svojine — kviritska svojina, koja je pripadala samo rimskim građanima.

Pored provincijske, i ustanova peregrinske svojine je omogućila da se pokoreni stanovnici ipak ne osjećaju strancima na svojoj teritoriji. Stranci (*peregrini*) nijesu mogli steći kviritsku svojinu, osim ako im nije bio posebno dodijeljen *ius commercii*. Međutim, djelovanjem peregrinskog pretora i provincijskih namjesnika zaštićena je i njihova svojina analogno kviritskoj. Zato rimski pravnik Gaj u svojim Institucijama govori o peregrinskoj svojini: ako su ugovori s rimskom državom ili rimski propisi to predviđali, peregrini su mogli imati pravo vlasništva u svojim gradovima i državicama po njihovom lokalnom pravnom poretku.⁹ Posebno je zanimljivo i Bogišićevo viđenje početka rimske istorije na našim prostorima, a u vezi sa navedenim, koji kaže da je „ovaj kraj bio tako opustošen da su Rimljani lako mogli osnivati ovdje svoje kolonije; i u samoj stvari svi stari primorski gradovi, a neki i u sredini oblasti, toliko su postali latinski, da su već u

⁷ D. Živković, *op. cit.*, str. 67.

⁸ Marijan Horvat, Marko Petrak, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022, str. 143–144. O tome takođe: Dragoljub Arandelović, *Predavanja iz rimskog prava*, Geca Kon, Beograd, 1938, str. 167–170; Miroslav Milošević, *Rimsko pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 250–258, i dr.

⁹ M. Horvat, M. Petrak, *op. cit.*, str. 144.

I vijeku po rođenju Hristovu mogli primiti municipalne uredbe — takvi su gradovi *Sicum, Narona, Epidaurus...*¹⁰

Iako je u nauci podijeljeno mišljenje da li se rimsko pravo koje je primjenjivano u Dalmaciji po svom kvalitetu približavalo onom u „metropoli”, ili je bilo na nivou vulgarizovanog provincijskog prava, nesumnjiv je kontinuitet primjene rimskog prava na ovom području sve do propasti antičke rimske države 476. godine.¹¹ Prostori provincije Dalmacije, uključujući i prostore današnje Crne Gore, ipak su i na političkom planu vraćeni rimskopravnoj tradiciji, i to kroz Justinijanovo ponovno pripajanje njih Vizantijskom carstvu.

Priobalni dio današnje Crne Gore je bio dominantno izložen romanizaciji, kao što možemo vidjeti, dok je kontinentalni dio, koji Rimljanima i nije bio od velikog interesa, sačuvao predrimsku tradiciju koju mi danas vezujemo za tradicije Ilira, Tračana, Dardanaca, Grka, itd. Prema našem mišljenju, ovi naši predački narodi postali su rimskim osvajanjem podijeljeni ne na etničkom planu već na civilizacijskom. Rimaska kultura je formirala najljepšu materijalnu zaostavštinu jadranskog primorja. Plemena u kontinentalnom dijelu (*brdima*) oskudijevala su na materijalnom planu, ali su zato njegovala duhovnost i nematerijalne posebnosti koje idu daleko u prošlost. Mi te karakteristike otkrivamo u običajnom pravu koje ima iste obrasce na našim prostorima u viševjekovnom kontinuitetu. Ilirska pravna (običajna) kultura morala se povući pred rimskom; rimska kultura morala se povući pred „varvarskom”; ona pred južnoslovenskom a južnoslovenska pred osmanskom. Za sve vrijeme trajanja različitih imperijalnih vlasti na našem prostoru nije se izgubio specifikum shvatanja zajednice i naroda i njihovih posebnosti. Razlog zbog kojeg je osvajački Rim formirao pozitivne obrise moderne crnogorske pravne kulture leži u činjenici, prije svega, da je uspješno modernizovao novoosvojena područja na pravno-političkom i ekonomskom planu, ali je istovremeno dozvoljavao pokorenim narodima da zadrže svoje etničke i kulturne posebnosti.

2. Srednjovjekovna sinteza rimskog i običajnog prava

Statuti primorskih gradova nekadašnje rimske provincije Dalmacije odličan su izvor saznanja o načinu na koji su nove južnoslovenske zajednice tretirale stare običaje. Oni su primarni izvor saznanja o pravu i našoj pravnoj kulturi u srednjem vijeku. Običajno pravo u srednjovjekovnom Dubrovačkom statutu iz 1272. godine¹² najtemeljnije je obrađivala Jelena Danilović, naslanjajući se na Bogišićeve

¹⁰ Valtazar Bogišić, Slovenski predeli u jadranskom primorju (prev. Jov. Acimović), *Otadžbina*, 1873, str. 62.

¹¹ Vizigoti su osvojili Dalmaciju 480. godine, a Ostrogoti 493.

¹² U izdanju: Valtazar Bogišić, Konstantin Jireček — *Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, Monumenta historico-juridica Sclavorum Meridionalium, vol. IX, Zagreb, 1904.

radove i neposrednim istraživanjima u Arhivu.¹³ Mi vjerujemo da, ukoliko bismo pristupili detaljnom ispitivanju arhivske građe o zastupljenosti običajnog prava u Dubrovačkom statutu, mogli bismo biti veoma blizu rješavanju, između ostalog, i identitetske zagonetke koja nas opterećuje.

Pored Dubrovačkog, od posebnog značaja za razumijevanje dosega rimske kulture na našim prostorima jesu: Splitski statut iz 1240. godine¹⁴, Kotorski statut iz 1616. godine¹⁵ i Budvanski statut iz 1346. godine.¹⁶

Snažan talas kodifikacija u dalmatinskim gradovima pokrenut je u XIII vijeku, onda kada je stanovništvo već naviklo na južnoslovensku identifikaciju, a upravo je ta činjenica, prema Solovjevu, opredjeljujuća kada je u pitanju pravna tradicija zastupljena u statutima: „Oni su složeni, u njima ima dosta romanskih elemenata, kao i odredaba direktno uzetih iz uređenja italijanskih gradova, naročito Mletaka. Sve su one vrijedele, zahvaljujući pravnom konzervativizmu Dalmacije, do samog početka XIX vijeka”.¹⁷ Ukoliko se pogleda u proemije pojedinih srednjovjekovnih dalmatinskih statuta, gdje se Ulpijanova definicija pravednosti i *tria praecepta iuris* postavljaju kao središnje vrijednosti pravne kulture, mogao bi se steći utisak da se pravni život u pojedinim djelovima Dalmacije isključivo temeljio na rimskom pravu.¹⁸

I pored toga što su i prije donošenja Statuta već postojali brojni zakoni, te su oni predstavljali glavni izvor statutarnih odredaba, niz

¹³ Jelena Danilović, Dubrovački statut i consuetudo, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1–2, Beograd, 1975; Jelena Danilović, *Istorijsko-pravne studije, Dubrovačko srednjovjekovno pravo*, Pravni fakultet, Podgorica, 2002. O izvorima posebno: Stojan Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd, 1912. Izdavačka knjižarnica Gece Kona objavila je 1927. godine Bogišićeve pravne članke i rasprave gdje se može naći i njegov rad o dubrovačkom običajnom pravu: Valtazar Bogišić, *Pravni članci i rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1927. Na strani 51 Bogišić na sljedeći način govori o važnosti običaja: „Znanje prava, koje živi u običaju, neophodno je već i stoga, da bismo mogli objasniti ono, što je ušlo u pisane spomenike”.

¹⁴ U izdanju JAZU i redakciji Jaromira Hanela, češkog profesora prava, kritičara Bogišićevog rada: Jaromir Hanel, *Statuta et Leges Civitatis Spalati*, Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb, 1878.

¹⁵ Prvo štampano izdanje Kotorskog statuta objavljeno je 1616. godine, ali je značajan dio Statuta nastao mnogo ranije — prema nekima još u XII vijeku. Iz teksta Odluke o štampanju Statuta saznajemo da su rukopisi kotorskih zakonskih odredaba čuvani u posebnom omotu Statuta i zakonskih odluka i da su bili u veoma trošnom stanju, pa je postojala opasnost da se tokom vremena „izgubi mnogo od toga”. Navedeno prema: Miloš Milošević, Sima Ćirković, *Statut grada Kotora — predgovor*, knj. 2, Kotor, 2009, str. 16–17.

¹⁶ Budvanski statut objavljen je 1882. godine u redakciji: Šime Ljubić, *Statuta et Leges Civitatis Buduae, Civitatis Scardoniae, et Civitatis Insulae Lesinae* Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb, 1882–1883.

¹⁷ Aleksandar Solovjev, *Istorija slovenskih prava*, Službeni list SRJ, Beograd, 1998, str. 249.

¹⁸ Marko Petrak, Rimsko pravo i hrvatska pravna tradicija, *Latina et Graeca*, vol. 2, br. 16, 2009, str. 72.

pitanja ili cijele oblasti prava nijesu bile regulisane zakonskim propisima, te je bilo nužno da se pri sastavljanju Statuta polazi i od običajnog prava. U više poglavlja je izričito i rečeno da je odredbom Statuta usvojeno, izmijenjeno ili ukinuto neko pravilo običajnog prava.¹⁹

Ovdje smatramo važnim ukazati na još jedan važan rezultat do kojeg je došla Jelena Danilović dokazujući da Statutom nije bila isključena primjena običajnog prava: „Odsustvo odredbe kojom bi se na uopšten način riješilo pitanje važenja običajnog prava i dato uputstvo da se u slučajevima pravnih praznina pristupi ekstenzivnom tumačenju Statuta mogli bi, na prvi pogled, navesti na zaključak da je postojala namjera da se donošenjem Statuta isključi dalja primjena običajnog prava. To, međutim, očigledno nije bilo tako. Intencija kodifikatora dubrovačkog prava je, naprotiv, bila da ostane i dalje u važnosti običajno pravo, kao komplementarno Statutu. Ova namjera je izražena u većem broju statutarnih odredaba. Odsustvo opšte odredbe o važenju običajnog prava i uopšte o važenju predstatutarnog prava, dakle, i pisanih zakona, samo je posljedica nedovoljne zakonodavno-tehničke vještine i znanja redaktora Statuta”.²⁰ Ovome u prilog ide i uporedna činjenica da se, primjera radi, u Splitskom statutu ugovor o zakupu uvijek naziva *locatio conductio*, ugovorne strane su *locator i conductor*, dok se u Dubrovačkom pojedinačno pominju slučajevi davanja zemlje, vinograda, ili kuće, drugome da obavi neku radnju. To nam svjedoči o posebnom kodifikatorskom opredjeljenju dubrovačkih redaktora Statuta na osnovu kojeg možemo možda bolje razumjeti Bogišićevo opredjeljenje da običajnom pravu Južnih Slovena posveti najznačajniji dio svoje karijere.

Na primjeru Dubrovnika iz XIII vijeka i njegovog statuta možemo steći uvid u pravno-političke prilike i na širem prostoru, a pogotovo onom graničnom — današnjoj Crnoj Gori. Kada je u pitanju početak pisane pravne kulture u Crnoj Gori, čini se da nas pomen na *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius* smješta u taj početak. U pitanju je zagonetni pravni akt koji se pominje u glavi IX Ljetopisa popa Dukljanina: „Mnoge zakone i dobre običaje ustanovi, koje ako bi ko htio da upozna, neka pročita slavensku knjigu, koja se zove Methodius. U njoj će naći kakve je dobre stvari uveo predobri kralj”.²¹ Na ovom mjestu se nećemo detaljno baviti „Metodijevom knjigom”, ali valja napomenuti da je opšteprihvaćeno mišljenje Marka Kostrenčića

¹⁹ J. Danilović (2002), *op. cit.*, str. 147 i dalje.

²⁰ *Ibid.*, 153–154.

²¹ Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950, str. 56. O *Liber Methodius* posebno: Marko Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest. Zakonik cara Stefana Dušana*, Zagreb, 1923; Marko Petrak, *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius, Glasnik odjeljenja humanističkih nauka*, 4, CANU, Podgorica, 2018; Lujo Margetić, Poruka i datacija tzv. Ljetopisa Popa Dukljanina, *Croatia Christiana Periodica*, 22, 1998; Emil Mujević, O počecima južnoslovenske pravne kulture, *Studia Iuridica Montenegrina*, 2/23, Podgorica, 2023.

da se radi o prevodu Metodijevog nomokanona,²² što prema mišljenju Marka Petraka predstavlja reminiscenciju na prihvatanje najstarije vizantijsko-slovenske pravne zbirke u srednjovjekovnoj Duklji.²³

Naše mišljenje je da se kod *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius* radi o jednom od primarnih, ali nažalost zanemarenih, izvora za upoznavanje onog prava po kome je živjelo južnoslovensko stanovništvo srednjeg vijeka od navodnog doseljavanja. Ovdje se radi o, kako nam se čini, počecima zakonodavne prakse slovenskih vladara na nekadašnjim iliričkim prostorima, odnosno o počecima pisanog južnoslovenskog prava. Ta se praksa vezuje za navodno ustanovljavanje prvog južnoslovenskog kraljevstva kralja Svetopeleka u 9. vijeku, kome je vladarsko dostojanstvo priznato i iz Rima i iz Konstantinopolja.²⁴

U svakom slučaju, brojni su dokazi o kontinuitetu primjene istovjetnog običajnog prava na širem prikazanom prostoru, koje je nastalo u uslovima viševjekovne borbe i teških uslova života. Od statuta primorskih gradova i ostrva (donošenih mahom u XIII i XIV vijeku), nema značajnijih pisanih pravnih akata nastalih na prostoru Crne Gore koji su regulisali društvene odnose sve do kraja XVIII, odnosno početka XIX vijeka.²⁵ To nam govori da je običajno pravo naših naroda za cijelo vrijeme trajanja osmanske vladavine na našem prostoru bilo temelj tog regulisanja. Od posebnog je značaja, u tom smislu, istražiti domen primjene Dušanovog zakonika i Kanona Leke Dukadina, koji su se nesumnjivo primjenjivali u Crnoj Gori. Običajne odredbe Kanona, iako ne postoji trag da su bile zapisane prije XIX vijeka, biće od posebnog značaja u budućim istraživanjima povodom teme ovog rada.

Petar Stojanović je pisao da je borba između slovenskog — običajnog prava i evropskog — rimskog prava u Primorju izrazita kod porodice i nasljedstva; rimsko-evropski individualizam u primorskoj porodici prožet je slovenskim kolektivizmom.²⁶ Socijalni oblici su u Crnoj Gori, prema Bogišićevom mišljenju, sačuvali „svoju primitivnu čistoću, jer u ovom gorskom predjelu, manje nego igdje drugdje mogoše se uvoditi novosti po obrascu stranih ustanova”.²⁷ Na ovom mjestu mora se ukazati na činjenicu da je društvo u Crnoj Gori do

²² Kostrenčić je zastupao shvatanje da je Metodijev nomokanon, koji je nastao između 865. i 885. godine, zapravo staroslovenski prevod tada najpoznatijeg vizantijskog nomokanona Jovana Sholastika Antiohijskog. O tome: M. Kostrenčić, *op. cit.*, str. 131.

²³ M. Petrak (2018), *op. cit.*, str. 128.

²⁴ V. Mošin, *op. cit.*, str. 48–56.

²⁵ Međutim, prvi zakoni crnogorske države koji su donijeti krajem XVIII i sredinom XIX vijeka predstavljaju kodekse koji sadrže ustavnopravne i krivičnopravne norme. Imovinsko pravo njima je regulisano samo djelimično. O običajnom pravu u Crnoj Gori dodatno: Pavle Rovinski, *Etnografija Crne Gore, tom II*, CID, Podgorica, 1998, str. 113–115, 179–216, a naročito 224–293.

²⁶ Petar Stojanović, Strani uticaji u crnogorskom pravu, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, Društvo za nauku i umjetnost Crne Gore, knj. 1, Titograd, 1975, (ponovo: P. Stojanović, *Studije i članci*, CID, Podgorica, 2009, str. 113).

²⁷ V. Bogišić (1927), *op. cit.*, str. 184.

sredine XIX vijeka bilo seljačko; do tada u Crnoj Gori nije bilo nijednog razvijenijeg gradskog naselja. Iako u rudimentarnom obliku, robnonovčani odnosi u krilu crnogorskog društva razvijali su se uz oslonac na gradske centre susjedne Turske i Austrije.²⁸ Tragovi ranijeg prava vidljivi su u svim privatnopravnim odnosima tog doba, a ostaci tog prava prepliću se sa rimsko-evropskim pravom.²⁹

3. Bogišić između običajnog i zakonskog prava

O Bogišićevom opredjeljenju za temeljno ispitivanje običaja koji „žive u narodu” za potrebe kodifikacije prava u Crnoj Gori, moglo bi se pisati mnogo. Ovdje ćemo se ograničiti samo na neke njegove stavove i postupke, analizom kojih smatramo da se može upozoravajuće djelovati i na savremenog crnogorskog zakonodavca. Svjedoci smo da se svi obrisi tradicionalnog crnogorskog društva, uključujući prije svega one pozitivne, gube u haotičnom i dugotrajnom procesu harmonizacije nacionalnog sa pravom Evropske unije. Uvođenje stranog pravnog tijela u organizam jedne pravne zajednice po prirodi stvari rodiće otpor te zajednice, koji, iako se možda odmah neće manifestovati, ipak će ostaviti duboke negativne posljedice po nju. Pravna transplantacija uvijek podrazumijeva podijeljenost u zajednici.

Raspravljajući sa Puhtinim i Savinjičevim stavovima, Bogišić je napisao sljedeće: „Držeći se narod tvrdo svoga običaja kako no svoga proizvoda, već i radi toga mrzi ili bar nepovjerljivo gleda na svako novotarenje, a osobito, ako ono stoji u oprjeci s njegovim pojmovima o pravu i pravici i nije izazvano očevitim potrebama, kojima se na drugi način ne može zadovoljiti. Uslijed toga, pošto je izdan zakon, sastavioci kojega ne obzirahu se na pravne pojmove, uvjerenje, potrebe i običaje naroda, neizbježno se javlja otpor sa strane naroda, pa i kad bi moguće bilo savladati taj otpor i mehanički uvesti taj zakon, to, kao što na svakomu koraku sretamo u pravnoj historiji, taki zakoni mjesto da uvedu nekakav red i oprediljenost u pravne pojmove i u pravni život naroda, uvode u svakom slučaju nered i haos, tako, da se pravni pojmovi koje je narod od prije imao pomute, a novština mu, u najboljem slučaju, ni u čemu ne koristi”.³⁰

Uvidom u Bogišićeve radove možemo odmah uočiti njegovu ljubav prema etnografiji Južnih Slovena.³¹ Jedan kodifikator prava mora

²⁸ P. Stojanović (1975), *op. cit.*, str. 111.

²⁹ *Ibid.*, 113.

³⁰ Valtazar Bogišić, *Izabrana djela — Građa u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskog juga*, CID, Podgorica, 2004, str. XIX u predgovoru.

³¹ O Bogišićevom prouĉavanju južnoslovenskog prava vidi: Valtazar Bogišić, *Pravni obiĉaji u Slovena*, Zagreb, 1867; Valtazar Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u Južnih Slovena*, Zagreb, 1874; Valtazar Bogišić, *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata*, Beograd, 1884; Valtazar Bogišić, Konstantin Jireĉek, *Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, Monumenta historico-juridica Sclavorum Meridionalium, vol. IX, Zagreb, 1904, i dr.

nastupati izvan pozitivnopravnih okvira da bi kodifikacija koju stvara bila trajnijeg karaktera, a njegov je pristup u tom smislu bio širi.

Smatramo da pravna istorija Crne Gore ima mnogo primjera koji će posvjedočiti o ispravnosti ovog Bogišićevog stava. Sa ovim je u vezi, prije svega, odnos koji ne samo crnogorska, nego i šira južnoslovenska zajednica ima prema nečem stranom. To je vjerovatno posljedica već pomenutih uslova u kojima se prostor Crne Gore kroz istoriju nalazio, a koji su gotovo uvijek podrazumijevali potrebu za odbranom države ili zajednice.

S obzirom na vrijeme u kojem je Bogišić djelovao u Crnoj Gori, smatramo važnim ukazati na nekoliko činjenica:³²

- Ustanove srpsko-vizantijskog prava koje su ostale dijelom i kao relikv prošliosti i uspomena na srpsku srednjovjekovnu državu, ukoliko već nijesu bile u crnogorskom nasljeđu, prenijete su u Crnu Goru preko Primorja;

- Iz Primorja su krajem XVIII i tokom XIX vijeka stizale i one ustanove koje svoj izvor imaju u rimskom pravu, a koje se odnose na privatnopravne odnose povodom raspolaganja imovinom;

- U trgovačkom saobraćaju sa primorskim gradskim centrima Crna Gora je ušla u dužničko-povjerilačke odnose i razvila pravne ustanove vezane za prostu robnu razmjenu (kupoprodaja, zajam, jemstvo, ortakluk);

- Iz Primorja ove ustanove nijesu prenošene u Crnu Goru u čistom, već u izmijenjenom obliku. Odnosno, njihova recepcija je djelimična i kretala se u mjeri u kojoj je nacionalni element to dozvoljavao. Dakle, iz Primorja je ponovo krenuo novi val modernizacije crnogorskog društva;

- Međusobna „razmjena” pravnih ustanova i obrazaca njihovog dejstva i primjene dovela je do toga da pravne ustanove starijeg prava, koje karakteriše bratstveničko-plemenski duh, nestanu iz Primorja ranije nego u ostatku Crne Gore;³³

- Primorje je značajno uticalo na prilagođavanje običajnog prava Crnogoraca novim okolnostima. Upravo se tada u Crnoj Gori desio intenzivan priliv rimskog prava i rješenja u trgovačkim odnosima. Ali, rimsko pravo se nije postavljalo kao pravni hegemon, što društvo tog vremena svakako ne bi ni dozvolilo, već kao korektivni faktor u običajnom pravnom regulisanju odnosa u njemu. Tu možemo dobro razumjeti šta je značila sinteza rimskog prava i crnogorskog običajnog prava za očuvanje crnogorskih tradicija;

³² Navedeno i protumačeno prema: P. Stojanović (1975), *op. cit.*, str. 115, 121, 125, 127; Petar Stojanović, Međusobni odnosi i međuticaji zakonskih propisa i običajnog prava u Crnoj Gori, *Istorijski zapisi 1–2*, Titograd, 1972, str. 5–25; Petar Stojanović, Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i u početku XX vijeka, *Istorijski zapisi 3–4*, Titograd, 1974, str. 213–239.

³³ Petar Stojanović navodi da se može razumjeti zašto su prvo u Katunskoj nahiji, koja je na domaku kotorskih pazara, nastali objektivni uslovi za prodor ustanova modernog evropskog prava i zašto je ova nahija postala vodeća snaga i organizator crnogorske države, P. Stojanović (1975), *op. cit.*, str. 115.

▪ Uticaj šerijatskog prava na privatnopravne odnose u onim mjestima koja su bila uz tursku granicu je veoma značajan. Međutim, Turci se na svojoj teritoriji, graničnoj sa Crnom Gorom, nijesu miješali u porodične i nasljedne odnose nemuslimana, već su uređenje tih odnosa prepuštali njihovom običajnom pravu.

Na osnovu navedenih tačaka možemo bolje razumjeti zašto je Bogišić odredio sociološki metod kao metod izrade svog zakonika. Međutim, primjećujemo da se u nauci prilično zanemaruje Bogišićev odnos prema istoriji Južnih Slovena, pa samim tim i istoriji Crne Gore. U svim njegovim radovima u kojima se bavio južnoslovenskim pravom, možemo otkriti brojne istorijske fakte koje nam je Bogišić prenosio, a za nas je posebno značajno to što je jezik Opšteg imovinskog zakonika, koji je jedinstven kada su u pitanju evropske građanske kodifikacije, mogao postati takav jedino uz temeljno poznavanje istorijskog razvoja Crne Gore i društva u njoj. Takav odnos je od posebnog značaja ako imamo u vidu da se recepcija rimskog prava u crnogorskom susjedstvu desila ranije. Do recepcije rimskog prava dolazilo je zahvaljujući, prije svega, pravnicima koji su u mladosti studirali pravo u Italiji ili drugim krajevima Evrope, a po povratku u svoju zemlju dobijali bi značajne funkcije. Na taj način se odvijao upliv rimske pravne tehnike u domaće pravne sisteme i tako je stvoreno *ius commune*, zajedničko kulturno nasljeđe evropskih naroda koje se temelji na rimskom pravu.

Do prave recepcije rimskog prava u Crnoj Gori došlo je kasno — stupanjem na snagu Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru 1888. godine. S tim u vezi je Bogišićevo shvatanje pomenutog metoda kodifikacije prava: „Jedni, imajući, po svojoj prilici, pred očima osobitu originalnost zemlje o kojoj je riječ, mišljahu da treba samo sabrati i pismeno utvrditi najistaknutije i najpotrebnije pravne običaje, dotjeravši ih donekle prema potrebama sadašnjosti. Drugi, jako odani predanju rimskoga prava, govorahu da bi dosta bilo, i ne brineći se mnogo, o većem ili manjem podudaranju djela sa zemaljskim osobinama, približiti se onijema između najslavnijih i najnovijih zakonika, koji najbolje ispuniše *desiderata* teorije”.³⁴

Obično se uzima da su Bogišićeve *zakonjačke izreke* iz posljednjeg razdjela šestog dijela Opšteg imovinskog zakonika tipičan primjer usvajanja rimske pravne kulture kroz crnogorsko zakonodavstvo.³⁵ Tako i jeste, međutim, kao što smo mogli vidjeti, o preplitanju rimskog

³⁴ Valtazar Bogišić, *Izabrana djela — Studije i članci*, CID, Podgorica, 2004, str. 6.

³⁵ O tome posebno: Zoran Rašović, *Bogišićeve pravne izreke, skladnosti između rimskopravnog i crnogorskog narodnog vrela*, Posebna izdanja, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2016; Marko Petrak, *Imovinskopravne regulae iuris u Bogišićevu zakoniku i njihovo aktualno značenje, Zbornik radova „Bogišić i kultura sjećanja”* (ur. Josip Kregar, Vlaho Bogišić, Dalibor Čepulo, Petar Miladin, Slaven Ravlić i Filip Hameršak), Zagreb, 2011, str. 98–118; Nevenka Bogojević Gluščević, *Pravni članci i građa iz crnogorske istorije (rimsko pravna pravila u Zakonjačama Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru)*, Pravni fakultet, Podgorica, 2005, str. 113–160, i dr.

prava sa običajnim pravom u Crnoj Gori definitivno se može govoriti i znatno prije OIZ-a. Imovinskopravne regule koje je Bogišić uvrstio u svoj zakonik predstavljaju jezički prilagođene sentence rimskih pravnika, ili onih izreka koje svoje porijeklo imaju u rimskom pravu. One su posebno značajne jer je u njima na krajnje sažet i jezgrovit način sabrano hiljadugodišnje rimsko i evropsko pravničko iskustvo, u rasponu od temeljnih pravnih načela do sasvim konkretnih rješenja. Stoga je njihov sadržaj u velikoj mjeri ugrađen u savremene evropske privatnopravne sisteme, a pravna praksa i pravna nauka i danas ih često citiraju na latinskom jeziku kao privilegovane iskaze neprolaznih pravnih istina.³⁶

Rimsko pravo, odnosno principi rimskog prava, kroz Bogišićev metod i zvanično je postalo dio crnogorskog prava, koje predstavlja i formalnopravno izraženu sintezu običajnog prava i rimskopravnih fragmenata na prostoru srednjovjekovne Crne Gore.

Zaključak

Na osnovu izloženog možemo zaključiti da Crna Gora, iako formalno neslobodna u političkom smislu, i to u dužem trajanju, na pravnom je planu bila prilično autonomna. Sistem običajnog prava koji je važio u okviru današnjih granica Crne Gore, Dalmacije, sjeverne Albanije i jednog dijela Hercegovine oblikovao je obrasce društvenog ponašanja koji bi trebalo da obezbijede sigurnost *plemena, bratstva i porodice*. Takvo običajno pravo u mnogo manjoj mjeri je obuhvatalo imovinske odnose, a to ne treba ni da čudi, ako imamo u vidu da je ograničenost fizičkog kretanja (čak i iz sela u selo) u dužem trajanju postojala u Crnoj Gori. Razlog je to što je crnogorsko društvo, njen najznačajniji dio, bilo u odbrambenom položaju prema brojnim imperijama i državama koje su svoj trag ostavile na ovom prostoru. U takvim je uslovima teško zamisliti bezbjednu trgovinu, te se na osnovu toga izvlači zaključak da je zatvorenost crnogorskog društva glavni uzrok zbog kojeg Crna Gora nije imala pisano pravo koje uređuje privatnopravne odnose sve do XIX vijeka.

Rimsko pravo je postalo faktor evropskog ujedinjenja onda kada se počeo razvijati sistem *ius gentium* u uslovima intenzivirane trgovine, odnosno onda kada se Rim značajnije raširio na Mediteranu. Do tada je rimsko društvo bilo zatvorenog karaktera, a norme rimskog prava (*ius civile*) bile su dostupne samo rimskim građanima. Crna Gora je do kraja XIX vijeka bila zatvoreno društvo, ali je usvajanjem Opšteg imovinskog zakonika i ona stala rame uz rame sa ostalim evropskim državama i zacementirala svoje prisustvo i opredjeljenje u zapadnoj kulturi. Osnov takve transformacije društva i države bilo je rimsko pravo.

³⁶ M. Petrak (2011), *op. cit.*, str. 98–99.

Savremena crnogorska pravna kultura sve ubrzanije gubi pozitivna obilježja sopstvene pravne tradicije. Crnogorski principi *časti, poštenja, čojstva*, pa zatim i običaji npr. *gostoprимstva, pobratimstva, vjere (časne riječi)*, i brojni drugi, jesu izvorni principi običajnog prava koje u Crnoj Gori ima dubok korijen. Rim je, postajući otvoreno društvo sa intenzivnom trgovinom, sačuvao svoje izvorne principe, među kojima se *bona fides* ističe u prvi plan. Crna Gora danas, usvajajući pravila iz direktiva Evropske unije, postaje društvo bez svog pravnog identiteta, a *što je od početka nevaljano, to vremenom samim zakonito ne postaje*.

Literatura

1. Arandelović, D, *Predavanja iz rimskog prava*, Geca Kon, Beograd, 1938.
2. Bogišić, V, *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb, 1867.
3. Bogišić, V, Slovenski predeli u jadranskom primorju (prev. Jov. Aćimović), *Otadžbina*, 1873.
4. Bogišić, V, Konstantin Jireček, *Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, Monumenta historico-juridica Sclavorum Meridionalium, vol. IX, Zagreb, 1904.
5. Bogišić, V, *Pravni članci i rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1927.
6. Bogišić, V, *Izabrana djela — Građa u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskog juga*, CID, Podgorica, 2004.
7. Bogišić, V, *Izabrana djela — Studije i članci*, CID, Podgorica, 2004.
8. Bogojević Glušćević, N, *Pravni članci i građa iz crnogorske istorije (rimska pravna pravila u Zakonjaĉama Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru)*, Pravni fakultet, Podgorica, 2005.
9. Danilović, J, Dubrovaĉki statut i consuetudo, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1–2, Beograd, 1975.
10. Danilović, J, *Istorijsko-pravne studije, Dubrovaĉko srednjovjekovno pravo*, Pravni fakultet, Podgorica, 2002.
11. Živković, D, *Istorija crnogorskog naroda*, Matica crnogorska, Podgorica, 2023.
12. *Istorija Crne Gore*, knj. 1 tom 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.
13. Jireček, K, *Istorija Srba 1 (politiĉka)*, Nauĉna knjiga, Beograd, 1952.
14. Katiĉić, R, *Illyricum Mythologicum*, Zagreb, 1995.
15. Klaić, V, *Povijest Hrvata, knj. 1–4*, Matica hrvatska, Zagreb, 1982.
16. Kostrenĉić, M, *Hrvatska pravna povijest. Zakonik cara Stefana Dušana*, Zagreb, 1923.
17. Ljubić, Š, *Statuta et Leges Civitatis Buduae, Scardonae, et Civitatis Insulae Lesinae*, Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridiolanum, JAZU, Zagreb, 1882–1883.
18. Margetić, L, Poruka i datacija tzv. Ljetopisa Popa Dukljanina, *Croatica Christiana Periodica*, 22, 1998.
19. Milošević, M, Ćirković, S, *Statut grada Kotora — predgovor*, knj. 2, Kotor, 2009.
20. Milošević, M, *Rimsko pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
21. Mošin, V, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.
22. Novaković, S, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd, 1912.

23. Petrak, M, Rimsko pravo i hrvatska pravna tradicija, *Latina et Graeca*, vol. 2, br. 16, 2009.
24. Petrak, M, Imovinskoppravne *regulae iuris* u Bogišićevu zakoniku i njihovo aktualno značenje, *Zbornik radova „Bogišić i kultura sjećanja”* (ur. Josip Kregar, Vlaho Bogišić, Dalibor Čepulo, Petar Miladin, Slaven Ravlić i Filip Hameršak), Zagreb, 2011.
25. Petrak, M, Liber Sclavorum qui dicitur Methodius, *Glasnik odjeljenja humanističkih nauka*, 4, CANU, Podgorica, 2018.
26. Radojčić, N, Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku (prema Barskom rodoslovu), *Glasnik Skopskog naučnog društva, XV-9*, Skoplje, 1935.
27. Rašović, Z, *Bogišićeve pravne izreke, skladnosti između rimskopravnog i crnogorskog narodnog vrela*, Posebna izdanja, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2016.
28. Rovinski, P, *Etnografija Crne Gore, tom II*, CID, Podgorica, 1998.
29. Solovjev, A, *Istorija slovenskih prava*, Službeni list SRJ, Beograd, 1998.
30. Stojanović, P, Međusobni odnosi i međuuticaji zakonskih propisa i običajnog prava u Crnoj Gori, *Istorijski zapisi 1–2*, Titograd, 1972.
31. Stojanović, P, Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i u početku XX vijeka, *Istorijski zapisi 3–4*, Titograd, 1974.
32. Stojanović, P, Strani uticaji u crnogorskom pravu, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, Društvo za nauku i umjetnost Crne Gore, knj. 1, Titograd, 1975.
33. Hanel, J, *Statuta et Leges Civitatis Spalati*, Monumenta Historico-Iuridica Sclavorum Meridiolanum, JAZU, Zagreb, 1878.
34. Horvat, M, Petrak, M, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022.
35. Šišić, F, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1916.

Emil Mujević, LL. M.

THE IMPORTANCE OF ROMAN LAW IN THE DEVELOPMENT OF LEGAL CULTURE IN MONTENEGRO

The idea and aim of this work arise from the fact that Montenegrin society, like many others, in the process of aligning its laws with those of the European Union and adopting the European model of cultural integration (which today invariably carries a monetary counterpart), is losing some of the most significant characteristics of its own legal culture. Montenegrin legal culture is the product of society's reaction to the historical conditions in which it found itself, often viewing the concept of freedom as an inviolable category. By studying the history and development of the regulation of social relations, primarily through customary law, in the territory of present-day Montenegro from Roman times to the present, one can identify numerous recurring patterns throughout different epochs, from which lessons for the future can be drawn. The essence of the positive actions of legal entities in legal relationships was expressed in Roman law through numerous principles, which, in their evolution, reached the level of general legal principles and a form of legal values. On these foundations, European civilization was built, yet contemporary Europe is increasingly distant from its origins

— from itself. The Roman influence on Montenegro's legal culture can be clearly traced through the content of medieval statutes from coastal towns, which stand as witnesses to the successful intertwining of „external influences,” or the influence of foreign law, with the existing, deeply rooted system of customary regulation of social relations. Many customs in Montenegro, whose enduring nature was secured through written documentation by Valtazar Bogišić, bear witness to the persistence of specific regulations that, while rooted locally, find their place within the European framework and have their origin in Roman tradition. Based on legal patterns that once applied to the whole, Montenegrin society in the modern era should address the political and legal dilemmas that increasingly trouble it year after year. Political culture cannot serve as the foundation for lasting cultural unity, but Montenegro's legal culture is, as we shall see, undoubtedly a testament to that unity.

Key words: roman law, Valtazar Bogisic, Montenegro, legal culture, customs

